

Danijela Stefanović

HELENSKA OPAŽANJA EGIPTA

APSTRAKT: Helenska istoriografija posvećena Egiptu, koji je po pravilu njena sporedna tema, može se podeliti na dva perioda, a granicu čini Aleksandrovo osvajanje 332. godine pre n.e. Najreprezentativniji predstavnici starijeg perioda jesu Hekatej iz Mileta, Herodot, Helanik sa Lezbosa i Aristagora. Mladem periodu pripadali su Eudoks sa Knida, Hekatej iz Abdere i Maneton.

KLJUČNE REČI: Egipat, helenska istoriografija, *Aegyptiaca*, Herodot, Aristagora, Maneton, *proskynemata*

Predstava koju jedan narod stvara o drugom gotovo uvek je više sopstvena konstrukcija nego samo prenos utiska. Helenski prikazi Egipta odgovaraju ovom modelu, te je C. Froidefond grčki doživljaj zemlje faraona definisao rečju „mirage” i zaključio da je stvorena predstava u meri u kojoj je prikazivala Egipćane, odslikavala i same Grke.¹

Naznake o Egiptu sreću se gotovo kod svih helenskih pisaca, no to ne znači da se može reći da je svet faraona bio jedna od glavnih tema grčke istoriografije. Naprotiv, Egipat se nalazio na margi-

¹ C. Froidefond, *Le mirage égyptien dans la littérature grecque d'Homère à Aristote*, Aix en Provinces 1971. Najvažnija opšta dela posvećena ovom pitanju jesu: E. Said, *Orientalism*, New York 1978; Id., *Culture and Imperialism*, New York 1993; P. Vasunia, *The Gift of the Nile*, Berkeley 2000; M. J. Versluys, *Aegyptiaca Romana*, Leiden 2000; S. Stephens, *Seeing Double*, Berkeley 2003; F. Hartog, *The Greeks as Egyptologists*, u: *Greeks and Barbarians*, ed. Thomas Harrison, New York 2002, 211—228; S. Burstein, *Images of Egypt in Greek Historiography*, u: *Ancient Egyptian Literature. History and Form*, ed. A. Loprieno, Leiden 1996, 591—604; C. W. Müller, *Fremderfahrung und Eigenfahrung*, *Philologus* 114, 1997, 200—14; M. Futre Pinheiro, *A Atracção pelo Egipto na Literatura Grega*, *Humanitas* 47, 1995, 441—468.

nama njene ekumene.² Za helenske pisce Egipat je uvek 'država drugog reda' i stoga sporednog značaja u tokovima univerzalne istorije. U središtu njihovog interesovanja nalaze se azijska carstva (Asirija, Medija i Persija)³ i njihov sukob sa 'Evropom', dok se Egiptom bave samo onda kada je u dodiru sa jednom od zaraćenih strana. Zbog toga se o njemu često govori u radovima posvećenim svetskim carstvima,⁴ o čemu najrečitije svedoči druga knjiga Herodotove *Istorije*.

Burstein navodi da je ovakav pristup istoriji Egipta imao više posledica: njegova prošlost nije posebna tema, već se umeće u kazivanja o etnografiji, geografiji ili spomenicima; kada pisci ipak priповедaju o istoriji, to čine navodeći imena vladara i njihove poduhvate, a retko nastoje da u navedenim događajima uoče uzročno-posledične veze i posmatraju ih kao deo širih procesa koji su prelazili granice Egipta; o nasleđu Egipta gotovo uvek sude tako što ga porede sa svetom kojem su sami pripadali.⁵

Međutim, bez obzira na pomenuta ograničenja, interesovanje za dolinu Nila proizvelo je veliki korpus posvećen podneblju Egipta, njegovoj kulturi i prošlosti. O izrečenom svedoči i činjenica da je najveća pojedinačna sekcija u *Die Fragmente der griechischen Historiker* F. Jacobya⁶ (Leiden, 1958) posvećena upravo 'istoričarima Egipta'. Nažalost, samo su četiri dela iz tog velikog korpusa u potpunosti sačuvana: druga knjiga Herodotove *Istorije*, prva knjiga Diodorove *Istorijske biblioteke*, sedamnaesta knjiga Strabonove *Geografije* i Plutarhov spis *De Iside et Osiride*.

Antička historiografija posvećena Egiptu može se podeliti na dva perioda, a granicu čini Aleksandrovo osvajanje 332. godine pre n.e. Ova podela je bila naznačena još u antici.⁷ Najreprezentativniji predstavnici starijeg perioda jesu Hekatej iz Mileta, Herodot, Helanik sa Lezbosa i Aristagora.

Svedočenja o Egiptu nalazimo još u Homerovim epovima, gde se on opisuje kao daleka zemlja velikog bogatstva, moći i mudrosti, koja se nalazi u blizini misteriozne reke. U *Odiseji* su pomenuti egi-

² S. Burstein, *Hecataeus, Herodotus and the Birth of Greek Egyptology*, u: *Graeco-Africana: Studies in the History of Greek Relations with Egypt and Nubia*, New Rochelle 1994, 3—17.

³ Cf. P. Georges, *Barbarian Asia and the Greek experience*, Baltimore 1994.

⁴ Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 592; cf. A. Momigliano, *The Origins of Universal History*, u: *On Pagans, Jews and Christians*, Middletown 1987, 42—43.

⁵ Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 591.

⁶ *FGrH* 608a—665.

⁷ *FGrH* 610 F 2; cf. Diod. Sic. I 23.

patski lekari nadaleko poznati po svojoj veštini.⁸ Dva stiha beleže i Odisejev boravak u Egiptu.⁹ Pozornica priče o susretu Menelaja i Proteja takođe je smeštena u blizini severne obale Egipta.¹⁰ *Ilijada* pominje „stovratu Tebu”¹¹ o čijem su se bogatstvu glasine širile daleko van granica Egipta. U Hesiodovoj Teogoniji¹² pomenut je Nil, koji je zbog svojih poplava i izvora često bio tema antičkih pisaca.¹³

Sačuvani fragmenti *Periodos Ges* Hekateja iz Mileta (druga polovina VI veka pre n.e.) svedoče o geografiji Egipta, stanovništvu i njegovim običajima.¹⁴ Posebnu pažnju pisac je posvetio Nilovim poplavama, delti i biljnom svetu.¹⁵ Iako ga Herodot, prikazujući Egipat, pominje samo jednom (Hdt. II 143) H. Diels je u radu objavljenom davne 1887. godine ubedljivo dokazao da je ’otac istorije’ koristio *Periodos Ges* za pisanje odeljaka druge knjige koji govore o etnografiji i geografiji Egipta.¹⁶ Griffith je izneo tezu da je Herodot od Hekateja preuzeo i stanovište da je Egipat dar Nila.¹⁷ Heidel je otišao i korak dalje smatrajući da je Hekatejevo delo bilo uzor za sastavljanje svih docnijih *istorija Egipta*.¹⁸

Druga knjiga Herodotove (484—425. god. pre n.e.) *Istorije* je najcelovitiji i najpoznatiji grčki izvor posvećen Egiptu. Prvih 98 glava, od ukupno 182, posvećeno je geografiji, običajima i religiji, dok se drugi deo knjige bavi egipatskom istorijom do Amasisovog vremena (XVI dinastija, 664—525). Ne zna se tačno vreme Herodo-

⁸ Od. IV 229—232. Cf. R. Gilbert, *Homère et l’Egypte*, *CdE* 27, 1939, 57ff; S. Morris, *Homer and the Near East*, u: *A new companion to Homer*, edd. I. Morris and B. Powell, Leiden 1997.

⁹ Od. XIV, 254; XVII, 424; cf. A. B. Lloyd, *Herodotus Book II: Introduction and Commentary*, vol. I, Leiden 1979, 12—13.

¹⁰ Od. IV, 384ff; cf. L. Kákosy, *Egypt in ancient Greek and Roman thought*, u: *Civilizations of the Ancient Near East*, ed. by Jack M. Sasson, New York 1995, vol. I, 3ff.

¹¹ Il. IX 381—383; cf. Od. IV 126.

¹² Theog. 338.

¹³ O sličnosti Hesiodovih *Poslova i dana* i egipatskih pouka videti P. Walcot, *Hesiod and the Instructions of Onchsheshonqy*, *JNES* 21, 1962, 215—219; Id., *Hesiod and the Near East*, Cardiff 1966. Cf. Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 591f; T. S. Brown, *The Greek Sense of Time in History as Suggested by their Accounts of Egypt*, *Historia* XI/3, 1962, 257f.

¹⁴ *FGrH* IA; Ia, L. Pearson, *Early Ionian Historians*, Oxford 1939, 25ff; cf. Brown, *Historia* XI/3, 1962, 259ff.

¹⁵ *FGrH* 1 [IA; Ia].

¹⁶ H. Diels, *Herodot und Hekataios*, *Hermes* 22, 1887, 441—444; cf. S. West, *Herodotus’ Portrait of Hecateus*, *JHS* 111, 1991, 144—160.

¹⁷ J. G. Griffith, *Hecateus and Herodotus on ’A Gift of the River’*, *JNES* 25, 1966, 57.

¹⁸ Heidel, *Hecateus and the Egyptian Priests in Herodotus, Book II*, 69—88; Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 594—595.

tovog boravka u Egiptu, ali se na osnovu podataka sačuvanih u samom delu,¹⁹ zaključuje da je dolinu Nila posetio neposredno posle 450. godine pre n.e. i da je u Egiptu proveo oko godinu dana.²⁰ Sam pisac navodi da je plovio Nilom do Elefantine.²¹

Vrednost i pouzdanost Herodotovih podataka o istoriji Egipta varira u zavisnosti o kojem periodu govore. Uopšteno govoreći, prikazi perioda koji prethode XVI dinastiji (664—525) zahtevaju naročitu kritičnost iz više razloga. Na primer, redosled događaja je često pogrešan. U odnosu na Herodotovo kazivanje period graditelja piramida (staro carstvo — IV dinastija; 2686—2160. god. pre n.e.) usledio je posle novog carstva (1550—1069. god. pre n.e.), jer navodi da je Keops (oko 2589—2566. god. pre n.e.) nasledio Rampsinata, koji se u nauči identifikuje za Ramzesom II (1279—1213. god. pre n.e.). Međutim, Herodot je istovremeno jedan je od najvažnijih pisanih izvora za saiski period (664—525), a sve do vremena renesanse, njegovo delo je bilo osnovni priručnik za one koji su se zanimali za egipatske starine. Alan B. Lloyd, jedan od najboljih poznavalaca Herodotove druge knjige, opisao ju je na sledeći način: “*The second book presents a view of Egypt’s past which shows no genuine understanding of Egyptian history. Everything has been unsurprisingly customized for Greek consumption and cast unequivocally into a Greek mold.*”²²

Dva aspekta Herodotovog dela su ipak obeležila antičku istoriografiju o Egiptu. Jedan od njih je proširenje vremenske dimenzije prošlosti. Herodot beleži kako se Hekatej iz Mileta hvalio tebanskim sveštenicima drevnošću i plemenitošću svoga roda koji je sezao duboko u prošlost i vodio poreklo od bogova. Tada su mu sveštenici Tebe pokazali da se loza visokih sveštenika može pratiti 345 generacija u prošlost.²³ U poređenju sa ovom dubinom prošlosti, grčko poimanje generacija bogova činilo se bliskim. Starina Egipta će

¹⁹ Boravak se datuje u odnosu na podatke o sukobu kod Papremisa koji se odigrao 459. pre n.e. (Hdt. III 12).

²⁰ Brown, *Historia* XI/3, 260. Za suprotno mišljenje videti O. K. Armayor, *Did Herodotus Ever Go to Egypt?*, *JARCE* 15, 1980, 59—71; Cf. O. K. Armayor, *Did Herodotus ever go to the Black Sea?*, *HSCP* 82, 1978, 45—62; Id., *Sesostris and Herodotus’ Autopsy of Thrace, Colchis, Inland Asia Minor, and the Levant*, *HSCP* 84, 1980, 51—74; Id., *Herodotus’ autopsy of the Fayoum: Lake Moeris and the Labyrinth of Egypt*, Amsterdam 1985; T. S. Brown, *Herodotus speculates about Egypt*, *AJP* 86, 1962, 60—72; J. Cobet, *Herodots Exkurse und die Frage der Einheit seines Werkes*, *Historia Einzelschriften* 17, Wiesbaden 1974.

²¹ Hdt. II 29.

²² A. B. Lloyd, *Herodotus’ Account of Pharaonic History*, *Historia* 37, 1988, 52.

²³ Hdt. II 143; I. A. Moyer, *Herodotus and an Egyptian Mirage: The Genealogies of the Theban Priests*, *JHS* 122, 2002, 70—90.

docnije postati stalna tema i grčke i rimske historiografije.²⁴ P. Vasunia ukazuje i na to da se drevnost Egipta često posmatrala kao sinonim za nepromenljivost njegovih običaja i kulture i kao takva suprotstavljala pozitivnoj promenljivosti grčkog sveta.²⁵

Drugi asket Herodotov dela ogleda se u pokušaju uspostavljanja paralele između egipatskih i grčkih božanstva (Amon = Zevs; Izida = Demetra; Horus = Apolon).²⁶ Međutim, kako je primetio F. Hartog, ne treba smetnuti s uma da je za grčki svet Egipat bio jedna od varvarskih zemalja čiji su običaji tumačeni tako što su prikazivani kao njegova suprotnost.²⁷

Herodotov doživljaj Egipta je duboko kontradiktoran: reč je o zemlji koja ga fascinira, ali mu je u isto vreme i daleka i antipatična. Egipat je zemlja duboke starine, drevne mudrosti i velikih čudeša, onih koje je stvorila priroda (reka Nil) i onih koja su nastala kao delo ljudskih ruku (piramide). Kako navodi Phiroze Vasunia,²⁸ Herodot nije mogao da zamisli da su ti grandiozni spomenici mogli biti podignuti bez robovske snage što je dovelo do oblikovanja stereotipa o Egiptu kao o zemlji surove, faraonske vlasti. Ovakvi prikazi su, naročito u sovjetskoj historiografiji, poslužili za stvaranje modela 'istočnjačke despotije' kao tipa države na starom Istoku. Egipat, kao zemlja istočnog sveta, ni sa stanovišta političke ispravnosti za Herodota nije mogao biti primer demokratičnosti.

Herodotov savremenik Helanik sa Lezbosa (c 480—395. god. pre n.e.) autor je jedne od helenskih istorija Egipta (*Aegyptiaca*).²⁹ Na osnovu sačuvanih fragmenata naslućuje se da se interesovao za hronologiju i staroegipatske spiskove vladara, a takođe i za mit o Ozirisu. Helanik je takođe boravio u Egiptu ali je delo napisao uglavnom koristeći već postojeće spise svojih prethodnika. Poput brojnih drugih pisaca i Helanik je, čini se, imao sopstvenu teoriju o izvorima Nila,³⁰ a ponudio je i drugačiju verziju priče o Amazisonom dolasku na presto.³¹ Ispravio je Herodota u jednom pogledu: u 77 odeljku II knjige, Herodot navodi da Egipćani piju ječmeno vino, jer kod njih ne uspeva vinova loza. Nasuprot tome, Helanik

²⁴ Kákosy, u: *Civilizations of the Ancient Near East*, 6.

²⁵ Vasunia, *Gift*, 110—35.

²⁶ Griffith, *The Orders of Gods in Greece and Egypt*, *JHS* 75, 1955, 23—23.

²⁷ Hdt II 35. Videti Hartog, *The Mirror of Herodotus*, 224 i R. Thomas, *Herodotus in context: ethnography, science, and the art of persuasion*, Cambridge 2000, ch. 4.

²⁸ Vasunia, *Gift*, 75—109.

²⁹ *FGrH* 4; 608a; 645a. Cf. Brown, *Historia* XI/3, 1962, 263 n. 47.

³⁰ *FGrH* F 4.

³¹ *FGrH* 3C, 608a F2.

smatra da je upravo Egipat zemlja u kojoj je počela da se gaji vino-va loza.³²

Vremenu V veka pripadao je i Aristagora.³³ Njegova *Aegyptiaca* je bila napisana u najmanje dve knjige³⁴ što je čini najdužim antičkim spisom o Egiptu za koji se do danas zna. Od dela se sačuvalo deset fragmenata koji govore o gornjem Nilu, gradu *Gyneacopolis*, svešteničkoj ishrani, svetom biku Apisu, različitim 'staležima' (na primer, pominje „stalež ratnika”) i piramidama. Poput Helanika i Aristagora, u poređenju sa Herodotom, donosi drugačije podatke o kraju XXVI dinastije.³⁵

Sa Aleksandrovim osvajanjem Egipta 332. godine, kontakti Grka i Egipćana su postali učestaliji, ali se promenila i priroda samih odnosa.³⁶ Vladari iz dinastije Ptolemeja su nastojali da naprave jasnu razliku između novopridošlih Makedonaca i Egipćana kojima su vladali, ali su takođe ulagali i velike napore da sebe prikažu kao obnovitelje egipatskih institucija i faraonske tradicije koje su narušili Persijanci.³⁷ Tokom tri veka ptolemejske vladavine centar intelektualnog života Egipta bila je Aleksandrija. Grčko zanimanje za Egipat dobilo je nove aspekte učestalijim kontaktima i neposrednijim dodirima sa samim egipatskim izvorima, ipak i dalje najčešće korišćenim iz druge ruke. Ovom mlađem periodu pripadali su Eudoks sa Knida, Hekatej iz Abdere i Maneton iz Sebenitosa.

Eudoks sa Knida (IV vek), jedini Grk za kojeg se zna da je učio sa egipatskim sveštenicima, bio je, kako navodi Burstein, *uniquely qualified to write a description on Egypt*.³⁸ Nažalost, druga knjiga njegovog *Opisa sveta*, u potpunosti posvećena Egiptu, nije sačuvana. Međutim, fragmenti ukazuju na značajne novine kojima je, čini se, njegovo delo obilovalo. Ukazao je na mogućnost da je Herodot pogrešno razumeo egipatsku terminologiju koja je govorila o računanju vremena, odnosno da je ono što su Egipćani podrazumevali pod godinom, za Grke u stvari bio period od trideset dana.³⁹

³² *FGrH* 608a F6; cf. Lloyd, *Herodotus Book II: Introduction and Commentary*, vol. I, 334ff.

³³ *FGrH* 608 T 2. Cf. Brown, *Historia* XI, 1962, 264—265.

³⁴ *FGrH* 608 F 3.

³⁵ *FGrH*, 3C, 608 F 9; *FGrH*, 3C, 665 F 200.

³⁶ P. Fraser. *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972; A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs*, Oxford 1996; G. Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, London: Routledge, 2000.

³⁷ O hramovima podignutim u ptolemejskom periodu videti D. Arnold, *Temples of the Last Pharaohs*, New York—Oxford 1999; E. Vassilika, *Ptolemaic Philae*, Leiden 1989.

³⁸ Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 596.

³⁹ F. Lasserre, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, Berlin 1966, F 302.

Među sačuvanim fragmentima nalazi se i mit o *Izidi i Ozirisu*, verovatno zapisan na osnovu egipatskih izvora, koji je Plutarhu mogao poslužiti kao predložak.⁴⁰

Hekatej iz Abdere (oko 360—290 god. pre n.e.) posetio je Tebu u vreme Ptolemeja I Sotera (305—283) da bi završio rad na svom delu, čiji nam tačan naslov nije poznat.⁴¹ Njegova *Aegyptiaca*, kako se delo danas obično naziva, uobličena je oko 315/14. ili 300/299. godine pre n.e. Osim u fragmentima, gotovo u potpunosti je sačuvana u epitomama. Hekatej beleži da su mu osnovni izvori bili kazivanja sveštenika. Jakobi smatra da su izvesna bar tri izvora podataka kojima se Hekatej služio: sveštenici Heliopolisa, Memfisa i naročito Tebe.⁴² Međutim, Hekatej je koristio i već postojeća grčka dela o Egiptu. On se često poziva na druge pisce i suprotstavlja njihovo izlaganje sveštentičkoj tradiciji, ali se ni jedan poznati fragment dela Hekateja iz Mileta, Helanika iz Mitilene ili Agatarhida ne mogu identifikovati u sačuvanim celinama Heketejevog spisa.

Hekatejeva *Aegyptiaca* je govorila o zemlji i narodu doline Nile, egipatskom načinu života i običajima. Istorijski deo spisa je najslabiji jer, čini se, sam autor nije bio naročito zainteresovan za istoriju.⁴³ Priča o Ijo i njenim potomcima zauzima jedno od centralnih mesta u njegovoj pripovesti. Pozabavio se i hronologijom Egipta i naglasio značaj njegove kulture. Hekatej je prvi tumačio egipatske mitove kao iskrivljena svedočanstva o istinskim kraljevima koji su deifikovani posle smrti. Burstein smatra da u ovome treba gledati pokušaj racionalizacije egipatske prošlosti koji će u poznoj antici dovesti do pojave korpusa hermetičke književnosti.⁴⁴ Hekatejeva *Aegyptiaca* je bila osnovni izvor Diodorove prve knjige i ishodište teorije o Egiptu kao mestu rođenja civilizacije.⁴⁵

Manetonova *Aegyptiaca* je nastala u prvoj polovini trećeg veka pre n.e. Ovaj egipatski sveštenik iz Sebenitosa je za Ptolomeja II Filadelfa, oko 280. godine pre n.e, sastavio istoriju koja nije sačuvana, ali je njen sadržaj poznat preko Hronike Julija Afrikanca (III vek n. e.), Hronike Eusebija, episkopa Cezareje (IV vek n.e.) i Hronografije

⁴⁰ Lasserre, *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*, Ff 287—289.

⁴¹ O. Murray, *Hecateus of Abdera and Pharaonic Kingship*, *JEA* 56, 1970, 142—143; S. M. Burstein, *Hecateus of Abdera's History of Egypt*, u: *Life in a Multi-Cultural Society: Egypt from Cambyses to Constantine and Beyond*, ed. by J. H. Johnson, Chicago 1992, 45—49.

⁴² Jacoby, *Commentary*, 84ff.

⁴³ Murray, *JEA* 56, 1970, 152.

⁴⁴ Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 598—9.

⁴⁵ Cf. Burstein, u: *Life in a Multi-Cultural Society*, 45—49.

Georgija Monaha (VIII vek n.e.).⁴⁶ U sačuvanim fragmentima njegovog dela naziru se četiri glavne teme:

1. pokušaj unošenja hronološkog reda među brojna imena vladara i povezivanje određenih događaja sa vladavinama relevantnih faraona. Na primer, Maneton ispravno povezuje podizanje piramida sa vladarima IV dinastije starog carstva,⁴⁷ a priču o Sezostrisu i Lavirintu (funerarni kompleks Amenemhata III u Havari) postavlja u hronološke okvire XII dinastije (srednje carstvo).

2. težnja da se uspostavi istorijska veza između Egipta i susednih zemalja

3. revidiranje pojedinih motiva već zabeleženih u grčkim povestima o Egiptu, poput priče o egzodusu.⁴⁸

4. isticanje uloge i značaja Egipta u formiranju civilizacije (izum medicine, pisma, astronomije i arhitekture)⁴⁹ najvažnija je novina, kako smatra Burstein, Manetonovog dela.⁵⁰

Nekoliko sačuvanih fragmenata Manetonovog spisa o egipatskoj religiji pokazuju da je nastojao, poput Hekateja iz Abdere, da pokaže da su Egipćani pre svega obožavali prirodne fenomene, te da su božanstva personifikacije sila prirode.⁵¹

Posle smrti Kleopatre VII i pretvaranja Egipta u provinciju Rimskog carstva nastala je i velika promena u poimanju zemlje doline Nila.⁵² Narativni izvori od vremena Oktavijama Avgusta gotovo uvek ponavljaju negativne prikaze i opšta mesta: centralna tema pripadala je povesti o Kleopatri.⁵³

⁴⁶ D. Mendels, *Identity, religion, and historiography: studies in Hellenistic history*, Sheffield 1998, Ch. 4. Cf. Redford, *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, 203—332.

⁴⁷ *FGrH* 3C, 609 Ff 2—3b, 22—24.

⁴⁸ Maneton navodi da je Mojsije bio egipatski sveštenik, a da su Jevreji predstavljali skupinu obolelih od lepre koja je bila proterana iz Egipta (*FGrH* 3C, 609 F 10). Priču o Mojsiju i egzodusu beleži i Hekatej iz Abdere (*FGrH* 3A, 264 F 6.3).

⁴⁹ *FGrH* 3C, 609 Ff 2—3b, 22—24.

⁵⁰ Burstein, u: *Ancient Egyptian Literature*, 600.

⁵¹ *FGrH*, 3C, 609 F 17—18.

⁵² M. Reinhold, *Roman Attitudes Toward Egyptians*, *Ancient World* 3, 1980, 100; S. A. Bari, *Economic Interests of Augustan Rome in Egypt*, u: *Roma e l'Egitto nell'antichità classica* ed. by G. P. Carratelli, 69—76. Dvadeset šestog avgusta 116. god. pre n.e. prvi Rimljani su stigli u File i tamo ostavili ono što se danas smatra najstarijim latinskim natpisima u Egiptu (*IThSy* 321, 323; cf. *CIL* 12.2.2937a, J. L. Beness, T. Hillard, *The First Romans at Philae*, *ZPE* 144, 2003, 203—7).

⁵³ Hor. *Carm.* 1, 37. Naročito negativan osvrt na Egipat sreće se i u Juvenalovoj 15. satiri (R. Alston, *Conquest by Text: Juvenal and Plutarch on Egypt*, u: *Roman Imperialism: Post-Colonial Perspectives*, edd. by J. Webster and N. Cooper, Leicester 1996, 99—110; W. S. Anderson, *Juvenal Satire XV: Cannibal and Culture*, u: *The Imperial Muse: Roman Essays in Roman Literature of the Empire to Juvenal through Ovid*, ed. A.J. Boyle, Clayton 1988, 203—14); cf. Prop. *Elegies* 3.11;

Negativan preokret nije mimoišao ni grčke pisce rimskog perioda, o čemu možda najbolje svedoči Dion Kasije,⁵⁴ ali je, uopšteno govoreći, grčka tradicija o Egiptu nastavila da bude pozitivna. Jedan od njenih predstavnika je Diodor (oko 91—21. god. pre n.e.).

Plodnost doline Nila i bogatstvo same zemlje su na Diodora, koji je boravio u Egiptu između 60. i 56. godine, ostavili takav utisak da je izneo sud, nadahnut Hekatejem, da je prvi čovek, zbog tako povoljnih uslova, upravo i nastao u Egiptu; otuda je prva knjiga njegove *Istorijske biblioteke* upravo i posvećena Egiptu. Pored sopstvenog iskustva, Diodor se koristio i delima Hekateja iz Abdere i Agatarhida sa Knida.⁵⁵ Knjiga govori o egipatskom poimanju božanskog poretka; prikazuje deltu, dolinu Nila, biljni i životinjski svet; beleži mit o Ozirisu; prenosi fiktivne podatke o egipatskim kolonijama u Vavilonu, Kolhidi i Grčkoj; prenosi priču o Menesu, mitskom osnivaču Tebe; govori o Buzirisu; opisuje Rameseum i pripoveda storiju o Sezostrisu. Poslednjih trideset poglavlja knjige su najvažniji. U njima su zabeleženi podaci koji se odnose na biografije vladara, provincijsku administraciju, staleže, pravo i zakone, obrazovanje, medicinu, kultove (naročito one vezane za obožavanje životinja i kult mrtvih), sahrane i grčke naseobine u Egiptu.⁵⁶

Strabonov (oko 64 — posle 21. god. pre n.e.) prikaz Egipta u 17. knjizi njegove *Geografije* napisan je sa rimskog stanovišta. On je posetio Egipat između 29. i 15. godine u vreme prefekture Elija

Verg. *Aen.* 8.696—700; Ovid. *Met.* 15.826—31; Luc. 8.542—4. Cf. S. Walker — P. Higgs, *Cleopatra of Egypt from History to Myth*; Reinhold, *Ancient World* 3, 1980, 100; M. Giusto, *Connotazioni dell'Egitto negli autori latini*, u: *Roma e l'Egitto nell'antichità classica*, ed. by G. P. Carratelli, 261—4. Znamenitosti Egipta ipak nisu ostavile Rimljane ravnodušnim, o čemu svedoče i Terencijini stihovi:

*Vidi pyramidas sine te, dulcissime frater,
et tibi, quod potui, lacrimas hic maesta profudi,
et nostri memorem luctus hanc sculpo querelam.
Si<c> nomen Decimi <G>entia<n>i pyramide alta,*

5 *pontificis comitisque tuis, Traiane, triumphis,
lustra<que> sex intra censoris, consulis, e<x>s<t>e<t>.*

(E. A. Hemelrijk, *Matrona Docta: Educated women in the Roman elite from Cornelia to Julia Domna*, Routledge: London—New York 1999, 171—172). Pesma je bila otkrivena i zabeležena 1335. Terencija nije bila jedina Rimljanka koja je pevala o egipatskim spomenicima. Na Memnonovim kolosima je zabeleženo sedam pesama (na grčkom jeziku) koje su spevale Rimljanke: četiri pripadaju Juliji Balbili, koja je Egipat posetila otprilike u isto vreme kada i Terencija, a tri Ceciliji Trebuli.

⁵⁴ Dio Cass. L 4ff.

⁵⁵ Diod. Sic. I 32—41.

⁵⁶ cf. F. Chamoux, *L'Égypte d'après Diodore de Sicile*, u: *Entre Egypte et Grece*, Paris 1995, 37—50; Burton, *Diodorus Siculus, Book I: A Commentary*, Leiden 1972.

Gala. Egipat koji je video bio je deo rimskog sveta, ali kako navodi Hartog, *noting the setting up of good Roman order*.⁵⁷

Strabon govori o izvorima Nila, donosi sporadične napomene o istoriji, spomenicima, ritualnom ubijanju vladara i kultu sunca. Od važnosti su podaci koji se odnose na opis Aleksandrije i Saisa, na kult lava u Bubastisu i Apisa u Memfisu i na oaze Sivah i Fajum.⁵⁸

Heremon Aleksandrijski, tutor cara Nerona, delovao je u drugoj polovini prvog veka naše ere. On je poslednji grčki autor koji se bavio egipatskim temama. Napisao je, danas izgubljena dela, *Istoriju Egipta* i *O hijeroglifskom pismu*.⁵⁹ Sačuvani fragmenti *Istorije Egipta* ukazuju na to da su ga interesovali etnografija, istorija, religija i astrologija.⁶⁰ Na značaj njegovih dela ukazuje to da su sve do XII veka bila čitana i citirana. Jedan od poslednjih pisaca koji se pozivao na njegove spise bio je Mihailo Psel. Danas se smatra da su Heremonova dela izgubljena u vreme Četvrtog krstaškog rata. Heremonov spis o hijeroglifskom pismu čini važan element jedne posebne teme kojoj su se antički pisci šesto vraćali: pismo starih Egipćana.⁶¹

⁵⁷ Hartog, *The Greeks*, 224.

⁵⁸ Videti M. Knight, *A Geographic, Archaeological, and Scientific Commentary on Strabon's Egypt (Geographika, Book 17, sections 1–2)*, Diss. New York University 1998, 14–18 i 20–24.

⁵⁹ P. W. van der Horst, *CHAREMON: Egyptian Priest and Stoic Philosopher* Leiden: Brill, 1987; *FGrH* 618/2; Wendel, *Zum Hieroglyphen-Buche Chairemon*, *Hermes* 75, 1940, 227–229.

⁶⁰ Burstein, *Images*, 601–4; Hartog, *The Greeks*, 226–28.

⁶¹ Haremon je (F 12) kao i Diodor (III 1) smatrao da su hijeroglifke stvorili Etiopljani. Egipćani su svoje pismo nazivali *mdw-ntr* — „božanske reči”, *sh n mdw-ntr* — „pismo [kojim su zabeležene] reči bogova” ili *mdw n pr 'nh* — „reči kuće života” (Ovaj drugi izraz je posvedočen u poslednjem redu hijeroglifskog teksta na Rozetskom kamenu (cf. S. Quirke i C. Andrews, *The Roseta Stone*, London 1988, 6, 14). Učeni Grci koji su boravili u Egiptu su zapazili da postoje razlike u pismu, onom koje su mogli videti na materijalnim spomenicima (hijeroglifsko pismo) i onom kojim su Egipćani pisali na papirusu (hijeratsko i demotsko pismo). Uočena razlika naglašavana je u njihovom delima te se tako pominju dva pisma: γράμματα ἱερά i γράμματα δημοτικά (Hdt II, 36 γράμματα ἱερά — γράμματα δημοτικά; Diod. Sic. I, 81; III, 3 γράμματα ἱερά — γράμματα δημοτικά; Heliod. *Epith.* IV, 8 γράμματα βασιλικά ἱερατικά — γράμματα δημοτικά). Najstariji pomen ove vrste zabeležen je kod Herodota (II 36). Herodot nije spomenuo hijeroglifsko pismo o kome su postojale naznake u demotskim tekstovima nastalim u vreme koje je prethodilo njegovom boravku u Egiptu (sredina V veka pre n.e.). Spiegelberg je objašnjenje ovog Herodotovog propusta pronašao u činjenici da je hijeratika u Herodotovo vreme bila u upotrebi samo za religijske tekstove koje Herodot nije mogao da vidi (Spiegelberg, *Demotische Grammatik*, 435).

Sam naziv „hijeroglif” antičkog je porekla. Klement Aleksandrijski (150—215) prvi ga je upotrebio u svojim *Stromateis*. Pored hijeroglifskog, Klement Aleksandrijski pominje i demotsko i hijeratsko pismo (*Strom.* Vff). Porfirijeva biografija

Heremonovi spisi su označili kraj istoriografske tradicije koja se može pratiti od vremena Herodota. Njen najznačajniji rezultat je korpus podataka o poznom Egiptu koji su još uvek dragoceni za moderne istraživače.

Zapise o Egiptu ostavljali su i 'obični' posetioci — trgovci, putnici-namernici, najamnici i radoznalci. Posebnu grupu natpisa (*proskynemata*) čine oni koji su ostavili posetioci svetih mesta. Grčka reč προσκύνημα je izvedena od glagola προσκυνέω i do sada je potvrđena samo u Egiptu.⁶² Termin *proskynemata* je prvi put posvedočen u Egiptu sredinom drugog veka pre n.e.⁶³ i u neposrednoj je vezi s egipatskim običajem 'ostavljanja imena pred božanstvom'. U demotskim dokumentima na ovu praksu ukazuje formula *rn-f mne ty*, 'neka njegovo ime ostane ovde', ili *rn nfr mni ty*, 'neka (njegovo) dobro ime ostane ovde'. Sa druge strane formula *t3 wš*, posvedočena u poznijim demotskim dokumentima, izvedena je iz grčkog termina προσκύνημα.⁶⁴ Uz pomoć *proskynemata*, osoba se simbolično prepuštala večnoj zaštiti božanstva.⁶⁵

Pitagore sadrži istovetnu podelu (Porf. *VP*, 11—12). Međutim, pisci najčešće govore o svetom pismu i imenuju ga na četiri načina:

1. — τῶν γραμμάτων παρ Αἰγυπτίοις („egipatsko pismo”: Plut. *De Is. et Os.* 56; cf. Joseph *Ap*; Tac. *Ann.* II 60; Plin. *HN*, XXXVI, 14)

2. — ἱερα γραμματα („sveto pismo”: Hekatej iz Abdere, *Aegyptiaca*; Strab. *Geogr.* XVI, 4.4; Diod. Sic. I 45, 81; Hdt. II 36, 104; Heremon, *FGrH* 618/2; cf. Synesius Phil, *Aegyptie sive de provibus*; Clem. Al, *Strom.* VI/4; Suda *Lexicon*, 175; Porph. *VP*, sec. 12, line 2.)

3. — Αἰγυπτίοις γραμμασί τοῖς ἱεροῖς λεγομενοῖς („egipatsko pismo koje je sveto” — Diod. Sic. I 55).

4. — hieroglyphicus litteris („hijeroglifsko pismo” — Macrob. *Sat.* I, 21, 12; Dam. *Isid.* frg. 98; Gregorius Myssenes, *Contra Eunomium*, Ch 12; Georgius Monachus, *Chronicon breve*, vol. 110, p. 776; Austatius, *Commentarii ad Homeri Iliadem*, vol. II, p. 272; Clem. Al. *Strom.* I, ch. 23, sec 153ff; Ascl. *Metaph.* p. 12; *Hist. Alex Magni*, I 33; Iambl. *Myst.* ch. 8; Plut. *De Is. et Os.* 351Cff.).

⁶² *LSJ* s.v.

⁶³ Natpis I. *Philae* I 14, od 28. oktobra 142. god. pre n.e. je, prema priredivaču korpusa, najstarija *proskynema* iz File. Međutim, J. Bingen (*Pages d'épigraphie grecque. Attique-Égypte 1952—1982*, Brussels, 1991, 136—8) ukazao je na mogućnost da tekst treba datovati u 89. god. pre n.e. Cf. Id., *De quelques inscriptions pariétales de Philae*, *CdE* 79, 2004 249—56 i 249.

⁶⁴ A. J. Festugière, *Études de religion grecque et hellénistique*, Paris, 1972, 178—200; G. Geraci, *Ricerche sul proskynema*, *Aegyptus* 51, 1971, 3—211; W. Helck, u: *LÄ* IV, 1125 (s.v. 'Proskynema'); J. Bingen, *Normalité et spécificité de l'épigraphie grecque et romaine de l'Égypte*, u: *Egitto e storia antica dall'ellenismo all'età Araba. Bilancio di un confronto*, eds. L. Criscuolo and G. Geraci, Bologna, 1989, 15—35; É. Bernand, 'Réflexions sur les proscynèmes', u: *Mélanges François Kerlouégan*, eds. D. Conso, N. Fick, B. Poulle, Paris, 1994, 43—60. Za primere iz oblasti Elephantine videti H. Maehler, *Visitors to Elephantine: Who Were*

Piramide i grobnice u Dolini kraljeva su i u antici posećivane i razgledane onako kako se to i danas čini. Grafiti u kraljevskim grobnicama svedočanstvo su o ljudima koje najčešće ne poznajemo iz drugih izvora. Jedan od posetilaca je zabeležio: „Oni koji nisu videli ovo mesto nikada ništa i ne videše: blaženi su oni koji su ga videli.”⁶⁶

Danijela Stefanović

HELLENIC VIEWS OF EGYPT

Summary

The portrait created by one people, such as the Greeks or Romans, of another, such as Egypt, is likely to be a construction more than a representation. References to Egypt occur in practically every classical author, but it would not be correct to say that Egypt was “central” to the Hellenic world. Indeed, marginality is paradoxically central to classical views of Egypt; the land of the pharaohs was one of many “barbarian” countries whose customs were often defined by the Greek historian as an inversion of Greek customs. The Greek historiography on Egypt may be divided into two periods separated by the conquest of Alexander the Great in 332 BC. For the earlier period there are four historians: Hecataeus, Herodotus, Hellenicus and Aristagoras. The most important classical source on Egypt is Herodotus’ account that takes up the second book of his *Histories*.

With the conquest of Egypt by Alexander, the relationship between Greeks and Egyptians was intensified and changed. Hellenic interest in Egypt was fuelled by greater contact and greater familiarity with Egyptian sources. A number of new historical works were composed, such as the *Periodos Ges* of Eudoxus of Cnidus, the *Aigyptiaca* of Hecataeus of Abdera and the *Aigyptiaca* of Manetho, now lost except for excerpts and epitomes. The Ptolemaic era ends with the death of Cleopatra VII and the annexation of Egypt into the Roman Empire as a province in 30 BC. Although Romans sometimes expressed curiosity about Egypt in the Republican era, there is a dramatic, negative change, as Egypt becomes a province. But the Greek tradition continues to be more positive toward Egypt in general. Strabo’s account of Egypt in the 17th book of his *Geography* was written in the Augustan period and from a Roman perspective. Book 1 of Diodorus Siculus’ *Library of History* is interested in the cultural and religious dimensions of Egypt.

They?, in: *Life in a Multicultural Society. Egypt from Cambyses to Constantine and beyond*, ed. by J. H. Johnson, Chicago, 1992, 209—13.

⁶⁵ H. Cuvigny, *Le crépuscule d’un dieu. Le déclin du culte de Pan dans le désert Oriental*, *BIFAO* 97, 1997, 139—147.

⁶⁶ *CIG* III 4821.

Chaeremon of Alexandria, a tutor of the emperor Nero, wrote now lost *Egyptian History* and *Hieroglyphica*. His works were still being cited as authoritative treatments of Egyptian culture as late as 12th century AD. Chaeremon was the last Greek writer to deal with Egyptian themes and his works represent the end of historiographical tradition begun by Herodotus. The authors working in that tradition amassed an extensive body of data concerning the late Egypt that still is of value to contemporary scholars.

